

I. Cunoașterea orientalului

În 13 iunie 1910, Arthur James Balfour a ținut un discurs în Camera Comunelor despre „problemele cu care ne confruntăm în Egipt”. Acestea, spunea el, „fac parte dintr-o categorie complet diferită” față de acelea care „afectează Insula Wight sau zona West Riding din Yorkshire”. A vorbit cu autoritatea unui vechi membru al Parlamentului, fost secretar particular al lordului Salisbury, fost secretar-șef pentru Irlanda, fost secretar pentru Scoția, fost prim-ministru, veteran a numeroase crize, realizări și schimbări din străinătate. Pe durata implicării sale în problemele imperiale, Balfour a servit o regină care, în 1876, a fost declarată împărăteasă a Indiei; a ocupat funcții semnificative, de mare influență, urmărind îndeaproape războaiele afgan și zulu, ocuparea Egiptului de către Marea Britanie în 1882, moartea generalului Gordon în Sudan, conflictul de la Fashoda, bătălia de la Omdurman, războiul cu burii, războiul ruso-japonez. În plus, remarcabila sa poziție socială, vasta sa cultură și inteligență – putea scrie pe teme extrem de variate, cum ar fi Bergson, Handel, teism și golf –, educația la Eton și Trinity College, Cambridge, și conducerea efectivă a afacerilor imperiale, toate ofereau o autoritate considerabilă cuvintelor adresate de el Camerei Comunelor în iunie 1910. Dar în cuvântarea lui Balfour a fost ceva mai mult de atât, sau cel puțin în nevoia sa de a da conferinței o valoare didactică și un conținut moral. Unii membri puneau la îndoială necesitatea prezenței „Angliei în Egipt”, subiectul cărții entuziaste a lui Alfred Milner din 1892,

care analiza o ocupație cândva profitabilă, devenită o sursă de tulburări în perioada când naționalismul egiptean era în creștere, iar prezența continuă a britanicilor în Egipt nu mai era ușor de apărut. Atunci Balfour a informat și a explicat.

Reamintind provocarea lui J.M. Robertson, membru al Tyne-side, Balfour însuși a pus din nou întrebarea lui Robertson: „Ce drept aveți să vă arogați acest aer de superioritate față de oameni pe care îi numiți orientali?” Alegerea cuvântului „oriental” a fost canonică; l-au folosit Chaucer și Mandeville, Shakespeare, Dryden, Pope și Byron. Desemna Asia sau Estul, din punct de vedere geografic, moral, cultural. În Europa se putea vorbi de o personalitate orientală, de o atmosferă orientală, de o poveste orientală, de un despotism oriental sau de un mod de producție oriental, ceea ce era foarte clar. Marx a utilizat cuvântul, iar acum îl folosea Balfour; alegerea sa era justificată și nu mai necesita comentarii.

Nu am nici un fel de atitudine de superioritate. Dar întreb [pe Robertson și pe oricine altcineva]... care are o idee cât de vagă despre istorie, dacă vor privi în față lucrurile cu care trebuie să se confrunte un om de stat britanic atunci când se află într-o poziție de supremație asupra unor mari rase, cum ar fi locuitorii Egiptului și ai țărilor din Est. Cunoaștem civilizația Egiptului mai bine decât civilizația oricărei alte țări. Îi cunoaștem istoria, o cunoaștem îndeaproape. Ea merge în urmă mult mai departe decât scurta istorie a rasei noastre, care se pierde în preistorie la ora când civilizația egipteană trecuse deja de perioada de înflorire. Uitați-vă la toate țările orientale. Nu vorbiți de superioritate sau de inferioritate.

Două mari teme domină observațiile sale de aici și din ceea ce va urma: cunoașterea și puterea, temele lui Bacon. Cum Balfour justifică necesitatea ocupației britanice în Egipt, supremația, în concepția lui, e asociată cu cunoașterea „de către noi” a Egiptului și nu, în principal, cu puterea militară sau economică. Cunoașterea

înseamnă, pentru Balfour, examinarea unei civilizații de la origini până în epoca de înflorire și până la declin, însemnând, desigur, și *a fi capabil să faci acest lucru*. Cunoașterea semnifică ridicarea deasupra imediatului, dincolo de sine, spre ceea ce e străin și îndepărtat. Obiectul unei asemenea cunoașteri este în mod inerent vulnerabil la analiză; el e un „fapt” care, dacă se dezvoltă, se schimbă sau se transformă așa cum o fac frecvent civilizațiile, e totuși, în mod fundamental și chiar ontologic, stabil. A cunoaște un asemenea obiect înseamnă a-l domina, a avea autoritate asupra lui. Iar aici autoritatea înseamnă pentru „noi” negarea autonomiei „sale” – a țării orientale – din moment ce o cunoaștem și ea există, într-un anumit sens, *așa* cum o știm noi. Cunoașterea britanică a Egiptului *este* Egiptul însuși pentru Balfour, iar responsabilitatea cunoașterii face ca probleme precum inferioritatea și superioritatea să pară neînsemnate. Balfour nu neagă nicăieri superioritatea britanică și inferioritatea egipteană; le ia ca atare, descriind consecințele cunoașterii.

Mai întâi, priviți datele problemei. Națiunile occidentale, de îndată ce apar în istorie, încep să demonstreze capacități de autogovernare... având propriile merite... Puteți căuta în întreaga istorie a orientalilor din ceea ce se cheamă, în general, Est, și nu veți găsi niciodată urme de autogovernare. Toate marile lor secole – care au fost într-adevăr mari – au trecut sub despotisme, sub guvernări absolutiste. Toate marile lor contribuții la civilizație – care au fost într-adevăr mari – s-au înfăptuit sub această formă de guvernământ. Cuceritorii au urmat altor cuceritori, o dominație a urmat alteia, dar niciodată, în toate răsturnările de destin, nu ați putut vedea nici măcar una dintre aceste națiuni instaurând, prin propriile puteri, ceea ce numim, din punct de vedere occidental, autogovernarea. Asta e realitatea. Nu e vorba de superioritate și inferioritate. Presupun că un adevărat înțelept oriental ar spune că guvernarea pe care ne-am asumat-o în Egipt și oriunde altundeva nu e un subiect demn de un filosof, ci este treaba murdară, inferioară, de a presta munca necesară.

Pentru că faptele acestea sunt fapte, Balfour trebuie să treacă la următoarea parte a argumentației sale.

Este un lucru bun pentru aceste mari națiuni – admit că sunt mari – ca o asemenea guvernare absolutistă să fie exercitată de noi? Cred că da. Cred că experiența arată că sub această guvernare le-a fost mult mai bine decât în toată istoria lor de până atunci, ceea ce reprezintă un câștig nu numai pentru ei, ci, fără îndoială, și pentru întregul Occident civilizată... Ne aflăm în Egipt nu doar de dragul egiptenilor, deși suntem acolo de dragul lor; suntem acolo și de dragul Europei în general.

Balfour nu aduce nici o dovadă că egiptenii și „rasele cu care avem de a face” ar aprecia sau chiar ar înțelege binele ce li se face prin ocupația colonială. Totuși, Balfour nu se gândește să-l lase pe egiptean să vorbească pentru sine, deoarece se presupune că orice egiptean care vorbește e mai probabil să fie „agitatorul [ce] vrea să creeze dificultăți” decât băștinașul cel bun ce trece cu vederea „dificultățile” dominației străine. Și astfel, rezolvând problemele etice, Balfour se ocupă, în sfârșit, de cele practice. „Dacă este treaba noastră să guvernăm, cu sau fără recunoștință, cu sau fără amintirea reală și adevărată a tuturor greutăților din care am scos populația [nicidecum Balfour nu sugerează că pierderea sau cel puțin amânarea la nesfârșit a independenței Egiptului face parte din aceste greutăți] și fără imaginea vie a tuturor avantajelor pe care le-am oferit, dacă asta este deci datoria noastră, cum trebuie ea îndeplinită?” Anglia exportă „în aceste țări tot ce are mai bun”. Administratori lipsiți de egoism își fac datoria „în mijlocul a zeci de mii de oameni aparținând unei credințe diferite, unei rase diferite, unei discipline și unor condiții de viață diferite”. Ceea ce face posibilă munca lor de guvernare e sentimentul că acasă sunt sprijiniți de un guvern care îi aprobă. Totuși,

în mod categoric, populațiile băștinașe au sentimentul instinctiv că aceia cu care trebuie să aibă de-a face nu au în spatele lor puterea, autoritatea, înțelegerea, sprijinul total și generos al țării care i-a trimis

acolo, populațiile acestea își pierd întregul simț al ordinii, ce stă la baza civilizației lor, tot la fel cum funcționarii noștri își pierd întregul simț al puterii și autorității, ce stă la baza a tot ce pot face ei în beneficiul celor în mijlocul cărora au fost trimiși.

Logica lui Balfour este interesantă, mai ales pentru că se află în concordanță cu premisele întregului său discurs. Anglia cunoaște Egiptul; Egiptul este ceea ce știe Anglia despre el; Anglia știe că Egiptul nu se poate autoguverna; Anglia confirmă acest lucru ocupând Egiptul; pentru egipteni, Egiptul e ceea ce Anglia a ocupat și acum guvernează; ocupația străină devine astfel „chiar baza” civilizației egiptene contemporane; Egiptul cere, chiar cu insistență, ocupația britanică. Dar dacă legătura intimă dintre guvernanți și guvernării din Egipt este tulburată acasă de îndoielile Parlamentului, atunci „autoritatea a ceea ce... e rasa dominantă – și trebuie să rămână rasa dominantă – a fost subminată”. Nu suferă doar prestigiul englezilor; „este zadarnic, pentru o mână de oficiali britanici – dotați-i cu ce vreți, dați-le toate calitățile și tot geniul – este imposibil pentru ei să îndeplinească sarcina importantă pe care nu doar noi, ci lumea civilizată, le-a impus-o în Egipt”¹.

Ca demers retoric, cuvântarea lui Balfour este semnificativă pentru modul cum joacă el rolul unei varietăți de personaje și le reprezintă. Aceste personaje sunt, desigur, „englezii”, pentru care se utilizează pronumele „noi” cu întreaga importanță a unui om distins și puternic, ce se simte a fi reprezentantul a tot ce există mai bun în istoria națiunii sale. Balfour poate vorbi și în numele lumii civilizate, al Occidentului, cât și în cel al grupului relativ mic de oficiali coloniști din Egipt. Dacă nu vorbește direct în numele orientalilor este pentru că, la urma urmei, ei vorbesc o altă limbă; totuși, el știe cum se simt ei pentru că le cunoaște istoria, încrederea în cei ca el și speranțele. Cu toate acestea, vorbește într-adevăr în numele lor în sensul că ceea ce ar putea ei să aibă de spus, dacă ar fi întrebați și dacă ar fi în stare să răspundă, ar confirma oarecum în zadar ceea ce este deja evident: că sunt o rasă dominată de

o altă rasă care-i cunoaște și știe ce e bine pentru ei, mai bine decât s-ar putea cunoaște singuri. Marile lor momente au fost în trecut; sunt utili în lumea modernă doar pentru că noile imperii puternice i-au scos efectiv din nefericirea decăderii lor și i-au repus în drepturi, transformându-i în locuitori ai unor colonii productive.

Egiptul în special a constituit un asemenea caz, iar Balfour a fost perfect conștient de câtă dreptate avea să vorbească, în calitate de membru al parlamentului țării sale, în numele Angliei, al Occidentului, al civilizației apusene, despre Egiptul modern. Pentru că Egiptul era doar o altă colonie: el era justificarea imperialismului occidental; a fost, până la anexarea sa de către Anglia, un exemplu aproape academic de înapoiere orientală; avea să devină triumful cunoașterii și al puterii britanice. Între 1882, anul când Anglia a ocupat Egiptul și a pus capăt revoltei naționaliste a colonelului Arabi, și 1907, reprezentantul Angliei în Egipt, stăpânul Egiptului, a fost Evelyn Baring (cunoscut și ca „Over-baring“*), lord Cromer. În 30 iulie 1907, Balfour a fost cel care, în Camera Comunelor, a sprijinit proiectul de a-i acorda lui Cromer un premiu de pensionare de cincizeci de mii de lire sterline, drept răsplătă pentru ceea ce a făcut în Egipt. Cromer *a făurit* Egiptul, a spus Balfour:

Pe tot ce a pus mâna a dus la bun sfârșit... Serviciile lordului Cromer în ultimul sfert de secol au ridicat Egiptul de la cel mai scăzut nivel de degradare socială și economică la standardul altor națiuni orientale, de care se distinge, cred eu, prin prosperitate financiară și morală.²

Cum se măsoară prosperitatea morală a Egiptului, Balfour nu s-a aventurat să spună. Exporturile britanice către Egipt le egalau pe cele către întreaga Africă; aceasta indica sigur o anumită prosperitate financiară, pentru Egipt și pentru Anglia (deși inegal) împreună. Dar ceea ce a contat cu adevărat a fost tutela occidentală,

* Englezescul *overbear* înseamnă „a domina”, „a supune” (n. red.).

nênteruptă și totală, asupra unei țări orientale, de la savanții, misionarii, oamenii de afaceri, soldații și profesorii care au pregătit și apoi au implementat ocupația, până la înalții funcționari, precum Cromer și Balfour, care s-au văzut în situația de a asigura, a dirija și uneori chiar de a impune ridicarea Egiptului de la nepăsarea orientală la eminența lui singulară din prezent.

Dacă succesul britanic în Egipt era atât de mare pe cât spunea Balfour, el nu a fost nicidecum un succes inexplicabil sau irațional. Chestiunile egiptene erau controlate conform unei teorii generale exprimate atât de Balfour în notele sale despre civilizația orientală, cât și de Cromer în rezolvarea problemelor de zi cu zi din Egipt. Cel mai important lucru legat de această teorie în prima decadă a secolului XX a fost că ea funcționa și funcționa extraordinar de bine. Argumentația, redusă la forma sa cea mai simplă, era clară, precisă, ușor de înțeles. Există occidentali și există orientali. Primii domină, ceilalți trebuie să fie dominați, ceea ce de obicei înseamnă că li se ocupă țara, că afacerile interne le sunt strict controlate, că sângele și comorile sunt puse la dispoziția uneia sau alteia dintre puterile vestice. Faptul că Balfour și Cromer, după cum vom vedea în continuare, au reușit să reducă omenirea la asemenea esențe culturale și rasiale nemiloase nu a constituit deloc un semn al cruzimii lor. A fost mai degrabă un indiciu al gradului de perfecțiune atins de o doctrină generală la ora la care ei o aplicau – perfecțiune în funcționare și eficiență.

Spre deosebire de Balfour, ale cărui teorii privind orientalii pretindeau a viza universalitatea, Cromer vorbea despre orientali în mod specific ca despre ceea ce a condus sau a trebuit să înfrunte, mai întâi în India, apoi timp de 25 de ani în Egipt, perioadă în care a devenit consul general suprem în Imperiul Britanic. „Orientalii” lui Balfour sunt „rasele dominate” ale lui Cromer, din care a făcut subiectul unui lung eseu publicat în *Edinburgh Review* în ianuarie 1908. Încă o dată, cunoașterea raselor dominate sau a orientalilor este ceea ce ușurează și face profitabilă conducerea lor;

cunoașterea dă putere, mai multă putere cere mai multă cunoaștere și așa mai departe, într-o dialectică tot mai profitabilă a informației și controlului. Teoria lui Cromer este că Imperiul Britanic nu se va dizolva dacă lucruri precum militarismul și egotismul comercial de acasă și „instituțiile libere” din colonii (în contrast cu guvernarea britanică „conform Codului moralității creștine”) sunt ținute sub control. Căci dacă, după părerea lui Cromer, logica este ceva „a cărui existență orientalul e dispus s-o ignore cu totul”, metoda potrivită de conducere nu este să i se impună măsuri ultraștiințifice sau să fie forțat fizic să accepte logica. E mai degrabă înțelegerea limitelor sale și „efortul de a găsi, în mulțumirea rasei dominate, o relație mai valoroasă și, se poate spera, mai puternică, între guvernanți și guvernați”. În spatele acestei pacificări a rasei dominate se ascunde puterea imperială, mai eficientă prin înțelegerea sa profundă și aplicarea sa puțin frecventă decât prin soldații săi, perceptorii brutali sau forța sa nestăpânită. Pe scurt, imperiul trebuie să fie înțelept, trebuie să-și tempereze lăcomia prin lipsă de egoism și nerăbdarea prin disciplină flexibilă.

Ca să fiu mai explicit, ce se urmărește atunci când se spune că spiritul comercial trebuie ținut sub control este că, având de-a face cu indieni sau egipteni, cu șilukși sau zuluși, prima problemă e să analizezi ce cred acești oameni, care sunt toți, din punct de vedere național, mai mult sau mai puțin *in statu pupillari*, că slujește mai bine intereselor lor, deși acesta reprezintă un subiect ce merită o atenție deosebită. Dar este esențial ca fiecare hotărâre specială să fie luată mai ales cu referire la ceea ce, în lumina cunoașterii și a experienței occidentale, moderată de condițiile locale, considerăm noi, în mod conștient, că este cel mai bine pentru rasa dominată, fără referire la nici un avantaj real sau presupus ce ar putea reveni Angliei ca națiune sau – ceea ce e cazul mai frecvent – la interesele speciale reprezentate de una sau mai multe clase influente de britanici. Dacă națiunea engleză ca întreg reține în mod constant acest principiu și insistă cu hotărâre în privința aplicării sale, deși nu putem crea

niciodată un patriotism asemănător celui bazat pe afinitate de rasă sau pe comunitate de limbă, am putea, probabil, făuri un gen de loialitate cosmopolită, fondată pe respectul acordat întotdeauna talentelor superioare și comportamentului lipsit de egoism, și pe recunoștința pentru favorurile oferite și pentru cele care vor urma. Se poate spera atunci, în orice caz, că egipteanul va ezita înainte de a-și lega soarta de cea a unui viitor Arabi... Chiar și sălbaticul din centrul Africii poate învăța eventual să închine un imn pentru Astraea Redux, reprezentată de oficialul britanic, care îi refuză ginul, dar îi oferă dreptate. Mai mult decât atât, comerțul va avea de câștigat.³

Câtă „atenție deosebită” trebuie să acorde conducătorul propunerilor venite din partea rasei dominate s-a văzut în opoziția hotărâtă a lui Cromer față de naționalismul egiptean. Instituții indigene libere, absența ocupației străine, suveranitate națională: aceste pretenții deloc surprinzătoare au fost constant respinse de Cromer, care a afirmat fără ambiguitate că „adevăratul viitor al Egiptului... se află nu în direcția unui naționalism îngust, care va cuprinde doar egiptenii băștinași... ci mai degrabă în cea a unui cosmopolitism largit”⁴. Rasele dominate nu au capacitatea înnăscută de a ști ce e bine pentru ele. Majoritatea erau rase orientale, cu care Cromer era familiarizat, deoarece avea experiența din India și Egipt. Unul dintre aspectele legate de orientali, convenabile pentru Cromer, era faptul că a-i conduce, deși împrejurările pot fi ușor diferite pe ici, pe colo, însemna cam peste tot aproape același lucru.⁵ Aceasta pentru că, desigur, orientalii erau cam peste tot aproape aceiași.

Abordăm acum, în sfârșit, fondul, dezvoltat în timp, al cunoașterii esențiale, atât academice, cât și practice, moștenite de Cromer și Balfour de la un secol de orientalism occidental modern: cunoștințe despre orientali și cunoașterea orientalilor, a rasei, caracterului, culturii, istoriei, tradițiilor, societății și posibilităților lor. Această cunoaștere era eficientă: Cromer credea că a pus-o în aplicare în guvernarea Egiptului. În plus, era cunoaștere testată și

constantă, deoarece „orientalii”, în realitate, constituiau o esență platonice, pe care orice orientalist (sau conducător al orientalilor) o putea examina, înțelege și expune. Astfel, în capitolul 34 din lucrarea sa în două volume *Modern Egypt*, magistrală prezentare a experienței și a realizărilor sale, Cromer propune un fel de canon personal al înțelepciunii orientaliste:

Sir Alfred Lyall mi-a spus odată: „Acuratețea e incompatibilă cu spiritul oriental. Fiecare anglo-indian trebuie să rețină această maximă.” Lipsa de acuratețe, care degenerează ușor în falsitate, constituie, de fapt, principala caracteristică a spiritului oriental.

Europeanul are o judecată solidă, afirmațiile sale sunt lipsite de ambiguitate, el fiind un logician prin natura sa, chiar dacă nu a studiat logica; tot prin natură este sceptic și cere dovezi înainte de a accepta adevărul oricărei afirmații; inteligența sa educată funcționează ca un mecanism. Spiritul orientalului, pe de altă parte, la fel ca străzile sale pitorești, e cu desăvârșire lipsit de simetrie. Raționamentele sale sunt dintre cele mai incoerente. Deși vechii arabi și-au însușit într-un grad ceva mai mare știința dialecticii, descendenții lor au deficiențe serioase în facultatea lor logică. Sunt adesea incapabili să tragă cele mai evidente concluzii din orice premise clare, al căror adevăr îl pot admite. Încearcă să scoți de la orice egiptean obișnuit o afirmație simplă. Explicația va fi, în general, lungă și lipsită de luciditate. Se va contrazice probabil de mai multe ori înainte de a-și încheia relatarea. Va claca adesea în cazul celui mai inofensiv interogatoriu.

Orientalii sau arabii sunt caracterizați, în continuare, ca fiind creduli, „lipsiți de energie și inițiativă”, înclinați spre „lingușiri grosolane”, intrigă, șiretenie și cruzime față de animale; orientalii nu pot merge nici pe drum, nici pe trotuar (mintea lor dezordonată nu poate înțelege ceea ce europeanul inteligent percepe imediat: drumurile și trotuarele sunt făcute să mergi pe ele); orientalii sunt mincinoși inveterați, „letargici și suspicioși”, opuși în toate clarității, francheții și nobleței rasei anglo-saxone.⁶

Cromer nu face nici un efort să ascundă faptul că, pentru el, orientalii au fost întotdeauna doar materialul uman pe care l-a guvernat în coloniile britanice. „Deoarece sunt numai un diplomat și administrator, al cărui subiect de studiu este și omul, dar din punctul de vedere al guvernării sale“, spune Cromer, „mă mulțumesc să observ faptul că, într-un fel sau altul, orientalul acționează, vorbește și gândește, în general, exact invers decât europeanul.“⁷ Părerile lui Cromer se bazează, în parte, pe observația directă, deși se referă pe alocuri la autoritățile orientaliste ortodoxe (în particular la Ernest Renan și Constantin de Volney) pentru a-și susține afirmațiile. Pe acești orientaliști cu autoritate se bazează și atunci când explică de ce sunt orientalii așa cum sunt. Nu are nici o îndoială că *orice* cunoaștere a orientalului îi va confirma părerile, care, judecând după descrierea făcută egipteanului ce clachează la interogatoriu, consideră orientalul vinovat. Crima era că orientalul e oriental, ceea ce indică foarte clar cât de larg acceptată era o asemenea tautologie, încât putea fi scrisă fără a se face apel la logica sau la simetria de spirit europeană. Astfel, orice deviere de la ceea ce era considerat normă a comportării orientale era caracterizată drept nefirească; ultimul raport anual al lui Cromer din Egipt proclama, în consecință, naționalismul egiptean ca fiind o „idee complet inedită“ și „o plantă exotică mai degrabă decât indigenă“.⁸

Am greși, cred, dacă am subestima rezervorul de cunoștințe acreditate, codul ortodoxiei orientaliste, la care se referă pretutindeni Cromer și Balfour în scrierile și în politica lor publică. A spune pur și simplu că orientalismul a fost o raționalizare a guvernării coloniale înseamnă a ignora în ce măsură guvernarea colonială a fost justificată în avans de orientalism, mai degrabă decât ulterior. Oamenii au împărțit întotdeauna lumea în regiuni, distincte în mod real sau imaginar una de alta. Demarcația absolută dintre Est și Vest, pe care Balfour și Cromer o acceptă cu atâta împăcare, s-a construit în ani, chiar în secole. Au existat,

desigur, nenumărate călătorii soldate cu descoperiri; au existat contacte prin intermediul comerțului și al războiului. Dar mai mult, începând cu mijlocul secolului al XVIII-lea, au existat două elemente principale în relația dintre Est și Vest. Unul a fost sporierea cunoștințelor sistematice ale europenilor despre Orient, ca urmare a extinderii coloniilor, ca și a interesului larg pentru ceea ce era străin și neobișnuit, exploatate de științele în dezvoltare precum etnologia, anatomia comparată, filologia și istoria; în plus, acestor cunoștințe sistematice li s-a adăugat o producție literară considerabilă, datorată romancierilor, poeților, traducătorilor și călătorilor talentați. Cealaltă trăsătură a relațiilor dintre Orient și Europa a fost faptul că Europa s-a aflat mereu pe o poziție de forță, ca să nu spunem de dominație. Nu există nici o modalitate de a exprima acest lucru eufemistic. E adevărat că relația dintre cei puternici și cei slabi putea fi deghizată sau moderată, ca atunci când Balfour a recunoscut că civilizațiile orientale „sunt mari”. Dar relația esențială, pe tărâm politic, cultural și chiar religios, a fost considerată – în Vest, care ne interesează aici – o relație între un partener puternic și unul slab.

Pentru a exprima această relație au fost utilizați numeroși termeni: Balfour și Cromer, tipic, au folosit mai mulți. Orientalul e irațional, depravat (căzut), infantil, „diferit”; astfel, europeanul e rațional, virtuos, matur, „normal”. Dar modalitatea de a însufleți relația a fost peste tot sublinierea faptului că orientalul a trăit într-o lume a sa, diferită, dar riguros organizată, o lume cu propriile-i granițe naționale, culturale și epistemologice și cu propriile-i principii de coerență internă. Totuși, ceea ce a dat lumii orientale inteligibilitate și identitate nu a fost rezultatul eforturilor orientalului, ci mai degrabă întreaga serie complexă de manipulări inteligente prin care Orientul a fost identificat de către Vest. Astfel, cele două trăsături ale relației culturale pe care le-am discutat se întâlnesc. Cunoașterea Orientului, fiind produsă de putere, *crează* într-un fel Orientul, orientalul și lumea lui. În limbajul lui Cromer și

Balfour, orientalul e prezentat ca fiind ceva ce este judecat (precum într-un tribunal), ceva ce se studiază și se descrie (ca într-o programă școlară), ceva ce se disciplinează (ca într-o școală sau închisoare), ceva ce se ilustrează (ca într-un manual de zoologie). Problema este că, în fiecare din aceste cazuri, orientalul e *închis* între niște cadre dominante și *reprezentat* prin acestea. De unde provine totul?

Puterea culturală nu este ceva despre care se poate discuta cu ușurință, iar unul dintre scopurile cărții de față e ilustrarea, analiza și reflecția asupra orientalismului, ca o exercitare a puterii culturale. Cu alte cuvinte, e mai bine să nu riscăm generalizări despre o noțiune atât de vagă și totuși atât de importantă ca puterea culturală înainte de a analiza un material cât mai bogat. Dar, la început, se poate spune că, în ceea ce privește Occidentul în secolele al XIX-lea și XX, s-a făcut presupunerea că Orientul și tot ce însemna el a fost, dacă nu în mod evident inferior Vestului, măcar în căutarea unui studiu corectiv făcut de acesta. Orientul era considerat ca închis între limitele sălii de clasă, ale tribunalului, ale închisorii, ale manualului ilustrat. Atunci, orientalismul reprezintă cunoștințele despre Orient, care plasează realitățile orientale în clasă, tribunal, închisoare sau manual, în vederea analizei, studierii, judecării, disciplinării sau guvernării.

În primii ani ai secolului XX, oameni ca Balfour și Cromer au putut spune ce au spus, în felul în care au spus, deoarece o tradiție a orientalismului, anterioară secolului al XIX-lea, le-a oferit un vocabular, imagini, retorică și cifre cu care s-o spună. Totuși, orientalismul s-a fortificat și a fost fortificat prin certitudinea faptului că Europa sau Occidentul a condus literalmente cea mai mare parte a suprafeței pământului. Perioada de imens progres al instituțiilor și al conținutului orientalismului coincide exact cu perioada de expansiune europeană fără egal; din 1815 până în 1914, dominația colonială europeană directă a crescut de la aproximativ 35% din suprafața pământului la circa 85%⁹. Toate continentele au fost

afectate, dar nici unul mai mult decât Africa și Asia. Cele două mari imperii au fost cel britanic și cel francez; aliați și parteneri în unele privințe, au fost rivali ostili în altele. În Orient, de la țărmurile estice ale Mediteranei până în Indochina și Malaya, posesiunile lor coloniale și sferile imperiale de influență erau alăturate, uneori coincideau, adesea s-au purtat lupte pentru ele. Dar Orientul Apropiat, teritoriile Estului Apropiat arab, unde islamul trebuia să definească trăsăturile culturale și rasiale, a fost locul unde britanicii și francezii s-au întâlnit unii cu alții și cu „Orientul“, cu cea mai mare intensitate, familiaritate și complexitate. Pentru o lungă perioadă din secolul al XIX-lea, așa cum spunea lordul Salisbury în 1881, părerea lor comună despre Orient era complicat de problematică: „Atunci când ai un... aliat fidel, înclinat să se amestece într-o țară care te interesează foarte mult, ai trei alternative. Poți renunța, sau monopoliza, sau împărți. Renunțarea ar fi însemnat ca Franța, prin poziția sa, să blocheze drumul nostru spre India. Monopolizarea ar fi fost aproape un risc de război. Așa că am ales soluția împărțirii.”¹⁰

Și într-adevăr au împărțit, așa cum vom analiza în continuare. Ce au împărțit nu a fost totuși doar pământ sau profit sau guvernare, ci genul de putere intelectuală pe care l-am numit orientalism. Într-un anumit sens, orientalismul era o bibliotecă sau o arhivă de informații deținute în comun și, în unele aspecte, în mod unanim. Ceea ce ținea laolaltă arhiva era o familie de idei¹¹ și un set unificator de valori, dovedite în multe feluri a fi eficiente. Aceste idei explicau comportamentul orientalilor, le asigurau o mentalitate, o genealogie, o atmosferă și, cel mai important, permiteau europenilor să-i trateze și să-i considere pe orientali ca pe un fenomen cu caracteristici obișnuite. Dar, ca orice set de idei durabile, noțiunile orientaliste i-au influențat pe oamenii numiți orientali, ca și pe cei numiți occidentali, europeni sau vestici; pe scurt, orientalismul e mai bine perceput ca un set de constrângeri și limitări impuse gândirii decât ca o simplă doctrină pozitivă.

Dacă esența orientalismului este distincția de neînălțurat între superioritatea Vestului și inferioritatea Orientului, atunci trebuie să ne pregătim să observăm modul cum orientalismul, în dezvoltarea sa istorică, a adâncit și chiar a intensificat distincția. În secolul al XIX-lea, când a devenit o practică obișnuită ca Marea Britanie să-și retragă funcționarii din India și de oriunde altundeva odată ce au împlinit 55 de ani, s-a atins o nouă rafinare a orientalismului; nici unui oriental nu-i era permis să vadă un occidental îmbătrânind și decăzând, tot la fel cum nici un occidental nu trebuia să se vadă, în ochii rasei dominate, altfel decât ca un tânăr rajah viguros, rațional, veșnic ager.¹²

Ideile orientaliste au luat diferite forme în secolele al XIX-lea și XX. În primul rând, în Europa exista o vastă literatură despre Orient, moștenită de la trecutul european. Ceea ce este caracteristic sfârșitului de secol XVIII și începutului de secol XIX, când studiul de față presupune că a început orientalismul modern, e faptul că a avut loc o renaștere orientală, așa cum spunea Edgar Quinet¹³. Dintr-odată, multor gânditori, politicieni și artiști li s-a părut că a apărut o nouă conștiință a Orientului, din China până la Mediterana. Această conștiință era, în parte, rezultatul unor texte orientale, recent descoperite și traduse, în limbi precum sanscrita, zend și araba; era și rezultatul unei relații nou percepute între Orient și Occident. Pentru scopurile acestei lucrări, nota dominantă a relației dintre Orientul Apropiat și Europa a fost stabilită prin invazia napoleoniană a Egiptului din 1798, invazie ce a constituit, în multe feluri, însuși modelul unei apropieri cu adevărat științifice a unei culturi de către alta, evident mai puternică. Căci, odată cu ocuparea Egiptului de Napoleon, au fost declanșate anumite procese între Est și Vest, care domină încă perspectivele noastre culturale și politice contemporane. Iar expediția napoleoniană, cu marele său monument colectiv de erudiție, *Description de l'Égypte*, a oferit o scenă sau un cadru pentru orientalism, deoarece Egiptul și, ulterior, celelalte teritorii islamice au fost considerate provincia

vie, laboratorul, teatrul cunoștințelor occidentale efective despre Orient. Voi reveni mai târziu asupra aventurii napoleoniene.

Cu experiențe precum cea a lui Napoleon, Orientul, ca o sumă de cunoștințe în Vest, s-a modernizat și aceasta este o a doua formă în care a existat orientalismul în secolele XIX-XX. De la începutul perioadei pe care o voi examina, s-a remarcat peste tot la orientaliști ambiția de a-și formula în termeni moderni descoperirile, experiențele și analizele, de a pune ideile despre Orient în legătură strânsă cu realitățile moderne. Cercetările lingvistice ale lui Renan asupra limbilor semitice din 1848, de exemplu, au fost exprimate într-un stil care a recurs în mare măsură, pentru a-și baza autoritatea, la gramaticile comparate contemporane, la anatomia comparată și la teoria raselor; acestea au conferit prestigiu orientalismului său și – reversul medaliei – au făcut orientalismul vulnerabil, așa cum a fost mereu începând de atunci, la mode, ca și la curente de gândire cu influență semnificativă din Vest. Orientalismul a fost supus imperialismului, pozitivismului, utopismului, istoricismului, darwinismului, rasismului, freudismului, marxismului, spenglerismului. Dar orientalismul, ca multe științe naturale și sociale, a avut „paradigme“ de cercetare, și-a avut propriile societăți erudite, propria instituție. În secolul al XIX-lea, prestigiul domeniului a crescut enorm, la fel ca și reputația și influența unor instituții precum Société asiatique, Royal Asiatic Society, Deutsche Morgenländische Gesellschaft și American Oriental Society. Odată cu dezvoltarea acestor societăți, a crescut, în întreaga Europă, și numărul catedrelor de studii orientale; ca urmare, s-au înmulțit și mijloacele de răspândire a orientalismului. Periodicele orientaliste, începând cu *Fundgraben des Orients* (1809), au sporit cantitatea de cunoștințe ca și numărul de specialități.

Totuși, foarte puține asemenea activități și instituții au existat și s-au dezvoltat liber, pentru că, în a treia sa formă, orientalismul a impus anumite limite gândirii despre Orient. Chiar și scriitorii cei mai dotați cu imaginație, ca Flaubert, Nerval și Scott, au fost

reținuți în privința a ceea ce puteau experimenta sau spune despre Orient. Căci orientalismul era, în ultimă instanță, o viziune politică asupra realității, a cărei structură a promovat diferența dintre familiar (Europa, Vestul, „noi”) și străin (Orientul, Estul, „ei”). Această viziune, într-un anumit sens, a creat, apoi a servit cele două lumi astfel concepute. Orientalii trăiau în lumea lor, „noi” trăiam într-a noastră. Viziunea și realitatea materială se sprijineau și se ajutau reciproc. O anumită libertate de comunicare a constituit întotdeauna privilegiul occidentalului; deoarece cultura sa era cea mai puternică, el putea înțelege, înfrunta și da formă și semnificație marelui mister asiatic, așa cum l-a numit odată Disraeli. Totuși, ceea ce cred eu că a fost trecut anterior cu vederea este vocabularul restrâns al unui asemenea privilegiu și limitele comparative ale unei asemenea viziuni. Argumentația mea presupune că realitatea orientalistă e antiumană și persistentă. Domeniul său, la fel ca și instituțiile și influența sa atotpătrunzătoare, durează și astăzi.

Dar cum a funcționat și funcționează orientalismul? Cum poate fi descris ca un fenomen istoric, un mod de gândire, o problemă contemporană și o realitate materială, în același timp? Să revenim la Cromer, un tehnician desăvârșit al imperiului, dar și un beneficiar al orientalismului. El ne poate da un răspuns rudimentar. În eseul *The Government of Subject Races*, el se confruntă cu problema modului în care Marea Britanie, o națiune de indivizi, va administra un imperiu vast pe baza unor principii centrale. El compară „agentul local”, care este un specialist în problemele băștinașilor, având în același timp o individualitate anglo-saxonă, cu autoritatea centrală de acasă, de la Londra. Primul poate „trata subiecte de interes local într-un mod calculat să știrbească sau chiar să pună în pericol interesele imperiale. Autoritatea centrală se află în situația de a prevedea orice pericol ce-ar decurge din această cauză”. De ce? Pentru că autoritatea centrală poate „asigura funcționarea armonioasă a diferitelor părți ale mașinii” și „trebuie să se străduiască, pe cât posibil, să creeze condițiile necesare guvernării

coloniei¹⁴. Limbajul e vag și neatrăgător, dar sensul nu este greu de înțeles. Cromer vede un centru al puterii în Occident și, radiind de aici către Est, o uriașă mașină atotcuprinzătoare, care să sprijine autoritatea centrală, dar să fie condusă de ea. Ceea ce componentele mașinii îi furnizează din Est – material uman, bogății, cunoștințe – e prelucrat de aceasta, apoi transformat în și mai multă putere. Specialistul convertește imediat materia orientală simplă în substanță utilă: orientalul devine, de exemplu, o rasă dominată, un exemplu de mentalitate „orientală”, totul în scopul consolidării „autorității” de acasă. „Interesele locale” sunt interese orientaliste speciale, „autoritatea centrală” e interesul general al societății imperiale ca întreg. Ceea ce vede Cromer destul de clar este administrarea cunoștințelor de către societate, faptul că acestea – indiferent cât sunt de speciale – sunt controlate mai întâi de interesele locale ale unui specialist, apoi de interesele generale ale unui sistem social de autoritate. Relația între interesele locale și cele centrale e complicată, dar nicidecum nediscriminatorie.

În cazul lui Cromer ca administrator imperial, „adevăratul subiect de studiu este și omul”, spune el. Când Pope a decretat că adevăratul subiect de studiu al omenirii este omul, el s-a referit la toți oamenii, inclusiv la „indianul cel sărac”; în timp ce exprimarea lui Cromer, „și omul”, ne amintește că anumiți oameni, cum ar fi orientalii, pot fi aleși ca *adevărat* subiect de studiu. Studiul adevărat – în acest sens – al orientalilor este orientalismul, separat cu adevărat de alte forme de cunoaștere, dar în final util (căci e finit) pentru realitatea materială și socială, ce include întreaga cunoaștere din orice moment, ce susține cunoașterea, asigurându-i diferite întrebuințări. Se stabilește o ordine de suveranitate de la Est la Vest, un lanț imaginar al existenței, a cărui formă clară a fost exprimată odată de Kipling:

Catărul, calul, elefantul sau boul se supune celui ce-l conduce, acesta se supune sergentului, sergentul locotenentului, locotenentul căpitanului,

căpitanul maiorului, maiorul colonelului, colonelul comandantului de brigadă, care conduce trei regimente, iar acesta generalului, care se supune Viceregelui, aflat în slujba împărătesei.¹⁵

Oricât de profund imaginar este acest monstruos lanț al supunerii, oricât de bine controlată este „funcționarea armonioasă” a lui Cromer, orientalismul poate exprima, de asemenea, puterea Vestului și slăbiciunea Orientului, așa cum e văzută de Occident. O asemenea putere și o asemenea slăbiciune sunt inerente orientalismului, ca și oricărei concepții ce împarte lumea în mari entități generale, care coexistă într-o stare de tensiune produsă de ceea ce se crede a fi diferență radicală.

Căci aceasta reprezintă principala problemă intelectuală ridicată de orientalism. Se poate împărți realitatea umană, pentru că realitatea umană pare într-adevăr a fi împărțită, în culturi, istorii, tradiții, societăți, chiar rase, clar diferite, și să supraviețuim consecințelor în mod uman? Prin a supraviețui consecințelor în mod uman înțeleg să mă întreb dacă există vreo cale de a evita ostilitatea exprimată de împărțirea oamenilor în „noi” (occidentalii) și „ei” (orientalii). Pentru că asemenea divizări sunt generalități a căror utilitate istorică și actuală a fost de a dirija importanța distincției între unii oamenii și alții, de obicei, către scopuri nu tocmai admirabile. Când se folosesc categorii precum oriental și occidental ca punct de plecare, dar și ca punct final, al analizei, cercetării, politicii de stat (așa cum au fost utilizate categoriile de către Balfour și Cromer), rezultatul este, de obicei, polarizarea distincției – orientatul devine mai oriental, occidentalul mai occidental – și limitarea contactului între culturi, tradiții și societăți diferite. Pe scurt, de la începuturile istoriei sale moderne și până în prezent, orientalismul, ca formă de gândire asupra străinilor, a demonstrat în mod tipic tendința regretabilă a oricărei cunoașteri bazate pe distincții rigide de genul „Est”/„Vest”, și anume canalizarea gândirii într-un compartiment vestic sau unul estic. Întrucât această tendință se

manifestă chiar în centrul teoriei, practicii și valorilor orientaliste găsite în Vest, sensul puterii occidentale asupra Orientului e luat ca atare, având statut de adevăr științific.

Una sau două ilustrări contemporane pot clarifica perfect această observație. E firesc ca oamenii aflați la putere să evalueze din când în când lumea cu care trebuie să se confrunte. Balfour a făcut acest lucru în mod frecvent. A făcut-o și contemporanul nostru Henry Kissinger, arareori cu mai multă sinceritate decât în eseu *Domestic Structure and Foreign Policy*. Drama descrisă de el este reală, o dramă în care Statele Unite trebuie să-și stabilească comportamentul în lume sub presiunile forțelor interne, pe de o parte, și ale realităților externe, pe de altă parte. Doar din acest motiv, discursul lui Kissinger trebuie să realizeze o polaritate între Statele Unite și lume; în plus, desigur, el vorbește în mod conștient ca o voce autoritară în numele mării puteri vestice, a cărei istorie recentă și realitate prezentă au așezat-o în fața unei lumi care nu-i acceptă ușor puterea și dominația. Kissinger simte că Statele Unite pot trata mai ușor cu Occidentul industrial, dezvoltat decât cu lumea în curs de dezvoltare. Din nou, realitatea contemporană a relațiilor dintre Statele Unite și așa-numita lume a treia (care include China, Indochina, Orientul Apropiat, Africa și America Latină) constituie în mod evident un set de probleme spinoase, pe care nici măcar Kissinger nu le poate ascunde.

Metoda lui Kissinger în eseu funcționează în conformitate cu ceea ce lingviștii numesc opoziție binară, și anume el arată că există două stiluri în politica externă (cel profetic și cel politic), două tipuri de tehnici, două perioade etc. Atunci când, la încheierea părții istorice a argumentației sale, el ajunge față în față cu lumea contemporană, o împarte în două jumătăți, țările dezvoltate și cele în curs de dezvoltare. Prima jumătate, Vestul, „este profund dedicată ideii că lumea reală e exterioară observatorului, iar cunoașterea constă în înregistrarea și clasificarea informațiilor cât mai precis”. Kissinger își susține teoria prin evocarea revoluției

newtoniene, care nu a avut loc în lumea în curs de dezvoltare: „Culturile ce au ratat impactul inițial al gândirii newtoniene au reținut concepția esențial prenewtoniană că lumea reală e aproape complet *internă* observatorului.“ Ca urmare, adaugă el, „realitatea empirică are, pentru multe dintre țările noi, o semnificație mult diferită de cea a Vestului, pentru că, într-un anumit sens, ele nu au trecut niciodată prin procesul descoperirii sale”¹⁶.

Spre deosebire de Cromer, Kissinger nu trebuie să-l citeze pe Sir Alfred Lyall în legătură cu incapacitatea orientalului de a fi precis; observația pe care o face e suficient de incontestabilă pentru a necesita vreo validare specială. Noi ne-am avut revoluția newtoniană, ei nu. În calitate de gânditori, noi stăm mult mai bine decât ei. Perfect: până la urmă, liniile sunt trasate cam în același fel în care le-au trasat Balfour și Cromer. Totuși, între Kissinger și imperialiștii britanici au intervenit 60 de ani sau mai mulți. Numeroase războaie și revoluții au dovedit în mod concludent că stilul profetic prenewtonian, asociat de Kissinger atât cu țările în curs de dezvoltare, „lipsite de acuratețe”, cât și cu Europa dinaintea Congresului de la Viena, nu este în totalitate lipsit de succes. Din nou, spre deosebire de Balfour și Cromer, Kissinger se simte obligat să respecte această perspectivă prenewtoniană, din moment ce „ea oferă o mare flexibilitate în ceea ce privește agitația revoluționară contemporană”. Astfel, datoria oamenilor în lumea postnewtoniană (reală) este „să construiască o ordine internațională *înainte* ca o criză s-o impună ca pe o necesitate”: cu alte cuvinte, *noi* trebuie să găsim o soluție prin care lumea în curs de dezvoltare să poată fi ținută sub control. Nu este acest lucru similar cu ideea lui Cromer despre o mașină ce lucrează armonios, concepută, în ultimă instanță, în beneficiul unei autorități centrale, care se opune lumii în curs de dezvoltare?

Kissinger se poate să nu fi știut ce tezaur de cunoștințe genealogice folosea atunci când împărțea lumea în concepții prenewtoniene și postnewtoniene asupra realității. Dar distincția sa este

identică cu cea ortodoxă, stabilită de orientaliști, care-i separă pe orientali de occidentali. Și, la fel ca distincția orientalismului, cea a lui Kissinger nu e lipsită de valoare, în ciuda aparentei neutralități a tonului ei. Astfel, cuvinte precum „profetic“, „acuratețe“, „intern“, „realitate empirică“ și „ordine“ împânzesc descrierea sa, caracterizând fie calități atractive, familiare, dezirabile, fie defecte amenințătoare, bizare, dezordonate. Atât orientalistul tradițional, după cum vom vedea, cât și Kissinger consideră că diferența dintre culturi, în primul rând, creează un front de luptă care le separă și, în al doilea rând, invită Occidentul să-l conducă, să-l țină sub control și să-l guverneze (prin cunoștințe superioare și prin putere moderată) pe Celălalt. Cu ce efect și cu ce preț considerabil au fost menținute asemenea divizări militante, nu mai e nevoie să amintim.

Se poate da un alt exemplu care se aseamănă foarte clar – poate prea clar – cu analiza lui Kissinger. În numărul său din februarie 1972, *American Journal of Psychiatry* a publicat un eseu al lui Harold W. Glidden, identificat ca un fost membru al Serviciului de Informații și Investigații din cadrul Departamentului de Stat al Statelor Unite; titlul eseului (*The Arab World*), tonul său și conținutul au dovedit o înclinație a spiritului profund orientalistă. Astfel, într-o descriere psihologică de patru pagini, pe două coloane, a peste 100 de milioane de oameni, pe o perioadă de 1300 de ani, Glidden citează patru surse ale concepției sale: o carte recentă despre Tripoli, un număr al ziarului egiptean *Al-Ahram*, periodicul *Oriente Moderno* și o carte de Majid Khadduri, un bine-cunoscut orientalist. Articolul în sine pretinde că dezvăluie „mecanismul interior al comportamentului arab“, care, din punctul nostru de vedere, e „aberant“, dar care, pentru arabi, e „normal“. După acest început fericit, ni se spune că arabii pun accentul pe conformism, că trăiesc într-o cultură a rușinii, al cărei „sistem de prestigiu“ înseamnă abilitatea de a atrage adepți și clienți (ca într-un aparteu ni se spune că „societatea arabă este și a fost întotdeauna bazată pe un sistem

de relații client-patron“); ni se mai spune că arabii pot trăi doar în situații de conflict, că prestigiul se bazează doar pe abilitatea de a-i domina pe alții, că o cultură a rușinii – și deci islamul însuși – își face o virtute din răzbunare (aici Glidden citează triumfător numărul din 29 iunie 1970 al ziarului *Ahram* pentru a arăta că „în 1969 [în Egipt] în 1.070 de cazuri de crime în care autorii erau arestați, s-a constatat că 20% dintre crime au fost săvârșite din dorința de a spăla o rușine, 30% din dorința de a îndrepta un rău real sau imaginar și 31% din dorința unei răzbunări sângeroase“); ni se mai spune că, dacă, dintr-un punct de vedere occidental, „singurul lucru rațional este ca arabii să facă pace... pentru arabi, situația nu e guvernată de acest tip de logică, deoarece obiectivitatea nu reprezintă o valoare în sistemul arab“.

Glidden continuă cu și mai mult entuziasm: „este un lucru notabil că, în timp ce sistemul arab de valori cere o solidaritate absolută în cadrul grupului, el încurajează între membrii săi și un fel de rivalitate, care ajunge să distrugă tocmai acea solidaritate“; în societatea arabă doar „succesul contează“ și „scopul scuză mijloacele“; arabii trăiesc „în mod firesc“ într-o lume „caracterizată prin anxietate, exprimată prin suspiciune și neîncredere, etichetată ca ostilitate generalizată“; „arta subterfugiului e foarte dezvoltată în viața arabă, ca și în islamul însuși“; nevoia de răzbunare a arabilor depășește orice alt sentiment, altfel arabii ar încerca o rușine „autodistrugătoare“. De aceea, dacă „occidentalii plasează pacea în partea superioară a scării valorilor“ și dacă „avem o conștiință extrem de dezvoltată a valorii timpului“, acest lucru nu e valabil și pentru arabi. „De fapt“, ni se spune, „în societatea arabă tribală (de unde provin valorile arabe), lupta, și nu pacea, era starea normală a lucrurilor, deoarece jafurile constituiau unul din principalele elemente de susținere a economiei.“ Intenția unei asemenea expuneri savante este pur și simplu de a arăta cum, pe scara de valori occidentală și orientală, „poziția elementelor unele față de altele este diferită“.¹⁷ *Quod erat demonstrandum.*